

Воляннюк Н.Ю., д.псих.н., професор
ДВНЗ «УМО», м. Київ
Ложкін Г.В., д.псих.н., професор
НТУ «КПІ, м. Київ
Бараннік В.А., к.псих.н., доцент
Національна академія СБ У, м. Київ

ОСОБЛИВОСТІ АГРЕСІЇ БАТЬКІВ, ЯКИМ ХАРАКТЕРНЕ ФІЗИЧНЕ НАСИЛЬСТВО НАД ДІТЬМИ

***Анотація.** У статті розглядаються психологічні аспекти проблеми насильства над дітьми в сім'ї. Виділені і описано особливості агресії та агресивності, що притаманні батькам, які застосовують фізичне насильство над дітьми. Виявлені відмінності між рівнем агресії, яка притаманна матерям і батькам.*

Ключові слова: насильства над дітьми, агресивність, фізичне насильство.

***Аннотація.** В статье рассматривается проблема насилия над детьми осуществляемая членами семьи. Определены и описаны особенности агрессии и агрессивности у родителей, которым характерно физическое насилие над собственными детьми. Выявлено отличие уровня агрессии у матерей и отцов.*

Ключевые слова: насилие над детьми, агрессия, физическое насилие.

Актуальність. Актуальною проблемою, що потребує ретельного вивчення, є проблема насильства [18]. Сьогодні наше суспільство переживає складні часи: зниження життєвого рівня населення, збільшення розриву між потребами і можливостями людей, та як наслідок, зростання насильства у багатьох соціальних сферах і в першу чергу, по відношенню до найменш захищених чи найслабших категорій громадян.

Однією з таких сфер, на жаль, є сім'я. За статистикою, переважне число тяжких правопорушень проти особистості відбувається саме на підґрунті сімейно-побутових відносин. Біля 80 % злочинів здійснюється особами, пов'язаними з потерпілими родинними, інтимними або близькими стосунками [14]. Ще більш загрозлива статистика неповнолітніх жертв насильства. В останні роки на їх долю перепадає біля до 42 % випадків від загальної чисельності осіб, які зазнали згвалтування. Жертвами насильства у віці до 12 років становлять близько 18 %, у віці 12-14 років – 16 %, у віці 15-16 років – 24 % від загальної чисельності неповнолітніх жертв сексуального насильства [8]. Особливу стурбованість викликає той факт, що насильниками дітей достатньо часто виступають їх близькі (батько, вітчим, дядько). Так,

згідно з І.Г. Скурту 28 % неповнолітніх були зґвалтовані їх близькими [16]; за даними І.В. Сарженко та О.А. Петрусенко отриманими у 2003 році в загальноосвітніх навчальних закладах одного з міст України 44% підлітків зазнають у своїх сім'ях фізичного насильства, а 68% дітей потерпають від морального насильства з боку батьків [11].

У науковому світі існує думка, що насильство взагалі, а над дитиною зокрема, стає можливим завдяки агресії. У формі образ, негативних оцінок та погроз вона приписується матерям, які самостійно виховують дитину, а агресія з боку батька проявляється через залякування та фізичні покарання.

Поряд з цим до сьогодні поки що не повною мірою виділена специфіка агресивних проявів батьків, яким притаманний той чи інший вид насильства. В існуючих дослідженнях є лише констатація самого факту агресивної поведінки батька чи матері. Серед першопричин домашнього насильства виділяються ослаблення управління інстинктами, розчарування, агресивність, алкоголізм, наявність психопатології [13], констатується, що вища агресивність притаманна чоловікам порівняно з жінками [19].

Тому *мета статті* полягає у визначенні характеристик агресії батьків, які практикують фізичне насильство над своїми дітьми.

Виклад основного матеріалу. Під насильством над дитиною прийнято розуміти дії дорослих, що негативно впливають на її розвиток, фізичний та психічний стан. Фізичне ж насильство являє собою цілеспрямовані, систематичні дії пов'язані з заподіянням болю дитині, нанесенням фізичних пошкоджень сліди від яких, у формі синців, забитих місць і подряпин тримаються протягом семи днів [2].

Агресію розглядають, як властивість особистості і як її поведінковий прояв [7]. В першому випадку мова іде про агресивність, під якою розуміється по-перше, мотиваційна тенденція, внутрішнє спонукання до здійснення агресивних дій [12], по-друге, відносно стабільна готовність до агресивних дій у різних ситуаціях за наявності потенційно агресивного сприймання та потенційно агресивної інтерпретації [1,17].

Проблемі агресії, як поведінкового прояву присвячені численні дослідження, підсумки яких стимулювали створення ряду теорій та моделей. Ми зупинимось лише на тих, які в більшою чи меншою мірою відповідають меті нашої статті.

Відповідно до «теорії потягів» агресія є вродженим прагненням до смерті (З. Фрейд), або ж прагненням до нападу на інших (К. Лоренц). В першому випадку поведінка є результатом складної взаємодії потягу до смерті (танатос) та потягу до життя (ерос), між якими існує постійна напруга. В другому випадку, агресія бере свій початок із природженого інстинкту боротьби за виживання. Агресивна енергія генерується спонтанно, безперервно, регулярно і накопичується протягом певного часу. Ситуативні стимули “відключаючи” в нервовій системі стримуючі механізми дають можливість “виштовхнути” інстинктивну дію назовні [17].

Згідно з «теорією фрустрації – агресії» (Дж. Доллард, Н. Міллер, Л. Берковіц) для того щоб ті чи інші дії були кваліфіковані як агресивні, вони повинні включати в себе наміри образи, а не просто приводити до таких наслідків. Агресивна поведінка стає можливою лише тоді, коли присутні зовнішні стимули (“посили” до агресії), які пов’язані з актуальними потребами, або ж попередніми факторами, що провокували злість чи агресію в цілому. Фрустрація породжує агресивні тенденції лише в тій мірі, в якій вони переживаються, як негативні емоції. Аверсивна подія збуджує негативний афект. Його неприємне переживання автоматично продукує різноманітні експресивно-моторні реакції, почуття та спогади. В результаті генерується, як тенденція до боротьби, так і тенденція до втечі [17].

У «теорії соціального на учіння» (А. Бандура) агресія розглядається як специфічна соціальна поведінка, яка засвоюється і підтримується таким же чином, як і інші форми соціальної поведінки. Агресія набувається за допомогою біологічних факторів або ж навчанню (безпосередній досвід, спостереження), провокується впливом шаблонів (збудження, увага); неприпустимим ставленням (накази, фрустрація); мотивами (гроші,

захоплення); інструкціями (накази); ексцентричними переконаннями (параноїдні ідеї); регулюється зовнішніми заохоченнями і покараннями (матеріальна нагорода, неприємні наслідки), вікарним підкріпленням (спостереження за тим, як заохочують або карають інших); механізмами саморегуляції (гордість, провина) [7,17].

Специфіка прояву агресії у злочинців насильницького типу вивчалась А.Р. Ратіновим. Ним встановлено, що в кримінальному світі спрямованість агресії залежить від соціального контексту взаємодії, ціннісних орієнтацій злочинця та його мотиваційної сфери [10]. До останніх відносять:

- імпульсивні – виникають ситуативно у складній обстановці під впливом сильних емоційних переживань;
- інструментальні – призначені для придушення опору жертви, спонукання її до певних дій;
- ворожі – реалізують агресію, яка не залежить від ситуації і не потребує зовнішнього поштову для виникнення;
- солідарності – призначений для отримання бажаного статусу у референтній групі [15].

Залежно від структурної і процесуальної будови діяльності, її мотивів, цілей, співвідношення особистісних і ситуативних факторів, які детермінують насильницькі злочини Л. П. Конишевою виділяються наступні види агресії – експресивний, псевдоморальний та інфальтивний [6]. Експресивна агресія притаманна для осіб з нестійкою мотиваційною структурою і здійснюється без врахування вимог ситуації, носить імпульсивний характер і провокуються поведінкою жертви. Псевдоморальна агресія будучи характерною для ригідних, прагнучих до домінування осіб носить планомірний, опосередкований характер та обумовлена тривалим конфліктом. Інфантильна агресія обумовлюється активністю злочинця дії і носить ситуативний характер.

Враховуючи специфіку поставленого завдання, до проведення дослідження залучались батьки, які добровільно звернулись за допомогою до

центрів соціальної роботи в м. Києві, а також батьки - визначені за допомогою експертів, якими виступали класні керівники середніх класів та шкільні психологи. В якості інструментарію для експертної оцінки залучалась спеціально розроблена анкета, яка базувалась на виділених Е.С. Меншиковою особливостях поведінки дитини, яка зазнала фізичного насильства [9]. Критерієм наявності насильства над дитиною у сім'ї виступають позитивні оцінки щонайменше за чотирма з нижче наведених характеристик, які спостерігались протягом місяця: прагнення приховати причину ушкоджень і травм; самотність, відсутність друзів; небажання повертатися додому після завершення занять у школі; дивні харчові вподобання (штукатурка, листочки, равлики, жучки тощо); різке зростання агресивних проявів відносно молодших за віком дітей; раптове погіршення успішності.

Крім цього, із зазначеною категорією дітей додатково проводилось опитування за анкетною «Порушення прав і гідності дітей у сім'ї», що дозволяла встановити випадки: застосування фізичної сили батьком, обмеження свобод дитини, висловлювання погроз та лайок на її адресу та прояву сексуального інтересу до неї тощо [11].

У результаті було виділено близько 40 батьків, з яких 35 осіб дали згоду на залучення до тестування.

Підбір методичного інструментарію для визначення особливостей агресії батьків, які практикують фізичне насильство в родині, був обумовлений тим, що діагностичні засоби мають надавати інформацію щодо типологічних особливостей агресивної поведінки та причин, які її провокують [17]. На думку сучасних українських науковців найбільш інформативними методиками щодо висвітлення зазначених характеристик агресивності можуть виступати методики «Агресія» Басса-Даркі, «Руки тест» та ін [3,4,7]. Однак, при цьому відмічається, що не існує психологічного тесту, який з високою вірогідністю дозволяє діагностувати схильність людини до насильства [5]. Для підвищення достовірності результатів

методики Басса-Даркі пропонується її доповнити шкалою “щирості”, яка містить 15 суджень.

Згідно з вище сказаним були відібрані методика діагностики показників і форм агресії Баса-Даркі у адаптації А.К. Осницького та методика «Руки тест» у інтерпретації І.А. Фурманова.

Застосування шкали «щирості», долученої до методики Басса-Даркі показало, що з 35 респондентів у 3-х, її показники перевищували допустимий рівень, тому нами були використані лише результати отримані в процесі тестування 32 осіб (28 батьків і 4 матері), що практикують фізичне насильство, як одну з домінуючих форм «виховання» власних дітей.

У зв'язку з необхідністю більш повного описання агресії батьків-насильників, яка встановлюється за методикою Басса-Даркі, а також відсутністю у доступній нам літературі відповідних відомостей додатково проводилось визначення меж рівнів прояву агресії. Для визначення діапазону кожного рівня прояву агресії використовувались правило “трьох сігм” та принцип “рівності накопичених частот” [13]. Згідно з правилом “трьох сігм” 97,8% значень ознаки знаходиться в діапазоні $X \pm 3\delta$, а в діапазоні $M \pm \delta$ знаходиться 68,2% значень ознаки вивчаємої властивості. Відповідно до вказаного принципу при нормальному розподілі ознаки біля середнього значення групується більша частина усіх значень, тому в цій області середнього значення інтервали виявляються меншими, а в міру віддалення від центру розподілу вони збільшуються.

У ролі еталонної групи виступали 25 батьків, які за віком та соціальним статусом відповідали батькам-насильникам, але на відміну від них не вдавались до насильницьких форм впливу на власних дітей.

Для підвищення достовірності визначення рівнів агресії спеціально проводилась перевірка отриманих за кожною шкалою методики Басса-Даркі показників на їх наближення до рівномірного розподілу. В якості практичного інструментарію використовувались показники асиметрії і ексцесу. Встановлення виду розподілу ознаки відбувалось шляхом

співставлення їх критичних і емпіричних значень. Розподіл вважався таким, що не відрізняється від нормального, якщо емпіричні значення будуть нижчими від критичних.

Критичні значення асиметрії ($A_{кр}$) і ексцесу ($E_{кр}$) розраховувались за наступними формулами [13]:

$$A_{кр} = 3 \times \sqrt{\frac{6(n-1)}{(n+1) \times (n+3)}}; E_{кр} = 5 \times \sqrt{\frac{24n(n-2)(n-3)}{(n+1)^2(n+3)(n+5)}}$$

де n – об'єм вибірки.

Емпіричні показники асиметрії і ексцесу визначались за допомогою статистичного пакету для соціальних досліджень SPSS 10.0 for Windows. Результати підрахунків наведені в табл. 1.

Аналіз наведених результатів вказує на наявність нормального розподілу за кожною шкалою методики в контрольній групі батьків, що дозволяє перейти до визначення меж рівнів агресії за наступною схемою:

- на високий рівень агресії вказують показники, що знаходяться в межах від $X_{ср} + \delta$ до $X_{ср} + 2\delta$;
- середньому рівню агресії відповідають показники, що знаходяться в діапазоні $X_{ср} \pm \delta$;
- на низький рівень агресії вказують показники, що знаходяться в межах від $X_{ср} - 2\delta$ до $X_{ср} - \delta$.

табл. 1.

Показники описових статистик агресії

Описові статистики	Форми агресії									
	Фіз.	Верб	Неп	Нег.	Роз	Під	Обр	Ппр	ЗАгр	Вор
$X_{ср}$	4,6	7,0	4,1	2,9	4,0	5,0	4,2	4,7	5,3	4,4
δ	2,4	3,4	2,1	0,8	1,9	2,3	2,0	2,0	1,9	1,4
$E_{емп}$	1,00	1,03	0,98	0,54	1,30	1,57	1,83	0,98	0,24	0,43
$A_{емп}$	0,90	0,14	0,23	0,26	0,79	1,03	0,43	0,74	0,19	0,26
$A_{кр}$	1,46									
$E_{кр}$	3,81									

Примітка: $X_{ср}$ - середнє значення; δ - стандартне відхилення; $E_{емп}$ - значення ексцесу отриманого емпіричним шляхом; - значення асиметрії отримане емпіричним шляхом; Фіз. – фізична агресія; Верб. – вербальна агресія; Неп. - непряма агресія; Нег. –

негативізм; Роз. – роздратування; Під – підозрілість; Обр. – образа; Ппр. – почуття провини; ЗАгр. – індекс загальної агресії; Вор. – індекс ворожості.

Отримані діапазони низького, середнього та високого рівнів досліджуваних видів агресії подані в табл. 2.

табл. 2.

Межі рівнів агресії

Вид агресії	Межі рівнів агресії, бали		
	Низький	Середній	Високий
Фізична	0 ÷ 2	3 ÷ 7	8 ÷ 10
Вербальна	0 ÷ 4	5 ÷ 10	11 ÷ 13
Непряма	0 ÷ 2	3 ÷ 6	7 ÷ 9
Негативізм	0 ÷ 2	3 ÷ 4	5
Роздратування	0 ÷ 2	3 ÷ 6	7 ÷ 11
Підозрілість	0 ÷ 2	3 ÷ 7	8 ÷ 10
Образа	0 ÷ 2	3 ÷ 6	7 ÷ 8
Відчуття провини	0 ÷ 2	3 ÷ 7	8 ÷ 9
Загальна агресивність	0 ÷ 3	3,4 ÷ 7,2	7,3 ÷ 10, 1
Ворожість	1,6 ÷ 2,9	3,0 ÷ 5,8	6,1 ÷ 8,5

Для того, щоб визначити, чи існують особливості агресивної поведінки обумовлені статевими відмінностями батьків, був проведений із залученням t-критерію Стьюдента порівняльний аналіз середніх значень отриманих показників. У результаті встановлено наявність відмінностей лише за окремими шкалами. Зокрема, у матерів були вищі показники за шкалою непрямой агресії. На відміну від середнього рівня характерного для батьків у матерів вона була високою (глибина розходжень становила $10,5 \pm 2,5$, при $t = 3,12$, $p \leq 0,01$).

За одностайною думкою експертів таким матерям притаманна надмірна імпульсивність у спілкуванні. Вони достатньо хворобливо реагували на зауваження на свою адресу, демонстрували ворожість у ставленні до вчителів і шкільних психологів, коли вони намагались дещо вплинути на їх поведінку. За рештою шкал показники знаходились в одному діапазоні і різниці між ними не досягали статистично достовірного рівня.

Отримані результати дозволяють лише у самому загальному вигляді створити уявлення про агресію матерів, які характеризуються застосуванням фізичного насильства у родині, оскільки обсяг опитуваних був надто незначний.

За допомогою методики Басса-Даркі у більшості батьків – насильників, встановлений високий рівень роздратування (62%), почуття провини (65%), фізичної агресії (75%), вербальної агресії (63%) і як наслідок загальної агресивності (68%). Середній рівень характерний для непрямой агресії (53,0%), образи (50%), підозрливості (50%) і відповідно – ворожості (50%). Низький рівень був встановлений за показниками негативізму (59%).

На думку батьків, надання переваги фізичній агресії є оптимальною формою впливу на своїх дітей, наявність якої необхідна для виховання зі синів «справжніх чоловіків» та «підготовки до життя» доньок. До того ж фізична агресія часто асоціюється зі стереотипом чоловічої поведінки.

Високий рівень вербальної агресії розглядається батьками, як варіант норми, оскільки вони часто звертаються саме до неї у випадках нездатності або неможливості адекватним чином впливати на неприйнятну для них поведінку дитини. Однак, на нашу думку, висока вербальна агресія саме у батьків виступає психологічним захистом, який з однієї сторони дозволяє приховати власну внутрішню слабкість, а з іншого – послабити або уникнути більш потужних агресивних, деструктивних імпульсів, пряма демонстрація яких загрожує неприємними наслідками.

Звертає на себе увагу високий рівень почуття провини. На нашу думку, він свідчить про наявність різноспрямованих тенденцій. З одного боку, можна спостерігати тенденцію до реагування агресивними діями на зовнішні подразники, якими виступає дитина. У цьому випадку почуття провини саме по собі може стати потужним джерелом агресії щодо неї. З іншого ж боку, прояви агресії щодо дітей та інших членів родини супроводжуються спрямуванням її частини на себе (покарання себе за внутрішню слабкість, за неможливість стриматися, невміння повністю

контролювати себе, нездатність знайти спільної мови з дитиною тощо). У цьому разі почуття провини виконує певні позитивні функції (стримування, протипаги тощо).

Наближення почуття провини до прямих форм прояву агресії з одного боку може свідчити про певну імпульсивність опитуваних, а з іншого - про те, що вони докладають значних зусиль для самоконтролю. Не виключено, що демонстрація такого рівня почуття провини є бажанням створити позитивне враження про себе. Подібне припущення підтверджується і достатньо високою схильністю до різкості та грубості у разі появи найменших для того підстав.

Значний відсоток досліджуваних з високим рівнем індексу загальної агресивності свідчить про свідоме налаштування батьків на агресивні реакції, які розглядаються ними, як припустимі в досить широкому спектрі сімейних ситуацій.

На протипагу високому загальному індексу агресивності більшості респондентам притаманний середній рівень ворожості. Однак, майже у кожного другого досліджуваного (47%) спостерігаються високі показники за шкалою образи або ж підозрілості. Очевидно, застосування фізичного насильства у сім'ї може бути обумовлено лише незадоволеністю поведінкою, вчинками, діями своєї дитини та розумінням хибності, помилковості обраного стилю взаємодії з нею.

Зазначені тенденції в цілому підтверджуються й показниками, отриманими за допомогою проективної методики "Тест руки". Зокрема, підвищений рівень агресивності був виявлений у 66 % досліджуваних. 25 % батьків в цілому, які схильні до агресії стосовно тих, кого вони добре знають, у нашому випадку до членів родини, в той час у процесі взаємодії з незнайомими людьми здатні більш менш успішно її контролювати. Занижений, тобто оптимальний рівень агресії, був виявлений лише 9 % батьків.

Слід зазначити, що кількість агресивних і директивних відповідей досить висока. Проведений аналіз відповідей за показниками «агресія» (відповіді, у яких рука виконує агресивні, ворожі дії - напад, нанесення пошкоджень, образа і т. ін.) та «директивність» (рука сприймається як керуюча, що активно впливає на іншу людину: віддає наказ, вказує напрям тощо.), які виступають складовими рівня агресивності, показує, що по 2÷3 ворожі дії зафіксовано у 34 % досліджуваних, а по 4÷5 – у 47 %. Кількість агресивних дій виявилася ще вищою: 2÷3 – зафіксовано у 38 % досліджуваних, а по 4÷5 – у 56 %.

Отже, проведений аналіз літератури та отримані результати дозволяють говорити про агресію, як про одну з важливих умов фізичного насильства над дитиною в родині.

У цілому, батькам–насильникам притаманні високий рівень роздратування, фізичної і вербальної агресії, загальної агресивності та почуття провини; середній рівень образи, підозрливості і, відповідно, ворожості та низький рівень негативізму. За характеристиками непрямой агресії виявлені відмінності між чоловіками та жінками, які практикують фізичне насильство у власній родині.

Література

1. Бэрон Р. Агрессия / Р. Берон, Д. Ричардсон; пер. с англ. С. Меленевская, Д. Викторова, С. Шпак. – СПб. : Питер, 1997. – 336 с.
2. Віктимологічні аспекти загальної профілактики статевих злочинів в сім'ях, які вчинюються по відношенню до неповнолітніх потерпілих : наук.-метод. реком. / [заг. ред. Н.Ю. Волянюк]. – Київ–Рівне : Університет «Україна» Рівненський інститут, 2009. – 126 с.
3. Гайдукевич Г.А. Проявления агрессивности у курсантов высших военных учебных заведений на разных этапах подготовки: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Гайдукевич Геннадій Анатольевич. – К., 2000. – 198 с.
4. Галян О.І. Агресивність як особистісний чинник діяльності вчителя / О.І. Галян, І.М. Галян // Психологія: 36. наук, праць. – 2000. – В. 9. – Ч. 2. – С. 222 – 227.
5. Дроздов О.Ю. Соціально-психологічні фактори динаміки агресивної поведінки молоді: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05 / Дроздов Олександр Юрійович. – Чернігів, 2003. – 225 с.
6. Коньшева Л. П. Личность и ситуация как детерминанты агрессивно-насильственных преступлений / Л.П. Коньшева // Насилие, агрессия, жестокость. Криминально-психологическое исследование. – М., 1990. – С. 112–141.

7. Крайнюк В.М. Психологічні особливості проявів тривожності і агресивності у юнаків призовного віку: дис. ... канд. психол. Наук : 19.00.01 / Крайнюк Валентина Миколаївна. – К., 1999. – 211 с.
8. Кримінологічна віктимологія: навч. посібник / Моїсеєв Є.М., Джужа О.М., Василевич В.В; за ред. О.М. Джужі. – К. : Атіла, 2006. – 352 с.
9. Меньшикова Е.С. Жестокое обращение с детьми и его возможные отдаленные последствия / Е.С. Меньшикова // Психологический журнал. – 1993. – Т. 14. – № 6. – С. 36-41.
10. Ратинов А. Р. К ядру личности преступника / А.Р. Ратинов // Актуальные проблемы уголовного права и криминологии. – М., 1981. – С. 67–86.
11. Сарженко І.В. Порушення прав і гідності дітей у сім'ї // І.В. Сарженко, О.А.Петрусенко // Психологічна газета. – 2005. – № 9 (33). – Режим доступу : http://www.glavnyk.com.ua/PG_UKR_09_06_2005.htm.
12. Сафуанов Ф.С. Психологическая типология криминальной агрессии / Ф.С. Сафуанов // Психологический журнал . – 1999. – Т. 20, № 6. – С. 24 – 35.
13. Сидоренко Е.В. Методы математической обработки в психологии / Е.В. Сидоренко. – С-Пб. : ООО “РЕЧЬ”, 2000. – 350 с.
14. Сидоренко О.Ю Соціально-психологічні та правові аспекти розв’язання проблеми насильницької злочинності у побуті / О.Ю. Сидоренко // Проблеми загальної та педагогічної психології. – Т.5, Ч. 2. – 2003. – С. 237–242.
15. Ситковская О. Д. Мотивация агрессивного поведения несовершеннолетних преступников / О.Д. Ситковская // Насилие, агрессия, жестокость. Криминально-психологическое исследование. – М., 1990. – С. 88–98.
16. Скурту И.Г. Виктимологические аспекты профилактики преступлений в отношении несовершеннолетних: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминологія; уголовно – исполнительное право» / И.Г. Скурту. – СПб., 1996. – 23 с.
17. Социальная психология агрессии / Барбара Крэйхи; пер. с англ. А. Лисицина. – СПб.: Питер, 2003. – 336 с.
18. Христенко В.Е. Психология жертвы / Виталий Евгеньевич Христинко. – Харьков: Консум, 2001. – 256 с.
19. Чуприков А. П. Сексуальные преступления / А.П. Чуприков, Б. М. Цупрык. – Киев: КМАПО, 2000. – 180 с.